

Harcza István

MAGYAR VILÁG ALUL- ÉS FELÜLNÉZETBŐL

Barangolások a társadalomtörténet, a szociológia, a statisztika és a néprajz mezgyéin

Gondolatok Valuch Tibor Magyar hétköznapok című kötetéről¹

A Valuch Tibor 2013-ban megjelent, egy évtizedes kutatásait lezáró és összegző kötetét egyfajta kihívásnak is tekinthetjük, hiszen viszonylag ritkák a többféle megközelítést alkalmazó interdiszciplináris jellegű társadalomtudományi művek. A szerző a társadalomtörténészek azon köréhez tartozik, amelyik otthonosan mozog a statisztika világában. Nemrég megjelent műve kapcsán elmondható, hogy kevés olyan társadalomtudományi elemzést ismerünk, amely ekkora gazdagsággal jelenítette volna meg a KSH fogyasztási, jövedelemi és lakástatisztikai adatait. Mindezt azért is célszerű hangsúlyozni, mert a társadalomtörténészek jelentős részénél az a megközelítés a jellemző, amely többnyire az egyedi, vagy kisszámú megfigyelésre fókuszál.

A társadalomtörténeti megközelítéseken belül különösen értékesek azok a kutatások, amelyek a szociológia nézőpontja felé próbálnak nyitni, és ily módon lehetővé válik a mikro-, mezo- és makrostruktúrák közötti összefüggések együttes kezelése, ezen belül is a többszintű, kölcsönös oksági összefüggések bemutatása. E megközelítés révén bővebb választ kaphatunk a „miértekre” és a különböző szintű struktúrák közötti dinamikus mozgásokra, és e mű révén többek között arra, hogy *a hétköznapi tárgyhasználat és fogyasztás tükrében honnan jön és merre tart a magyar társadalom.*

A továbbiakban nem a kötet nagyon gazdag részleteit, hanem néhány olyan alapvető, a szerző által is fontosnak tartott kulcskérdést emelek ki, amelyek részben értelmezési keretét adják a műnek, részben különböző tanulságok levonására is alkalmat adnak.

¹ Valuch Tibor (2013) *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Napvilág Kiadó. 2013. 345. old.

A könyvről szóló írás a 2014 júniusában rendezett műhelyvitára készült, amelyet a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitikai Intézete, valamint a Hajnal István Kör (HIK) szervezett a Corvinus Egyetemen.

Folyamatosság és megszakítottság

1. A társadalomtörténeti elemzésekben megkerülhetetlen a folyamatosság és a megszakítottság kérdésköre. Ennek kapcsán azt is hangsúlyozni kell, hogy értékfüggőnek tekinthetjük, hogy e jelenségpár adott korszakban történő megítélésékor a folyamatosságot, vagy a megszakítottságot érzi-e a kutató dominánsnak, továbbá, hogy mely területeket emeli ki a jelenségpár meghatározó jelenlétére. A zárófejezetben aztán – mint a kutatás egyik legfőbb tanulságát – a következőket fogalmazza meg. „Strukturális értelemben pedig a szegénység és gazdagság, a jövedelmi egyenlőtlenségek, az alsó és felső társadalmi csoportok – összetételében változó, de az adott rendszertől független – létezése, illetve újratermelődése mutatja a folytonosság és a megszakítottság sajátos jelenlétét a modernkori magyar társadalomban.”²

Azt gondolom, hogy ha a különböző társadalmak modernkori, vagy akár több száz éves történelmét vesszük alapul, akkor e megállapítás szinte minden társadalomra igaz, sőt a belátható jövőben is igaz lesz. A megállapítás érdemének elismerése kapcsán azonban azt is meg kell jegyezni, hogy ez a konklúzió nem valamiféle hazai sajátosságot emel ki, hiszen az alapvető strukturális folyamatok alaptermészete, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket rendszerektől függetlenül újratermelik. Következésképpen a fő kérdés az, hogy e tekintetben társadalmanként milyen sajátos mozgatórugókat lehet megfigyelni. A magyar sajátosság feltehetően e szélesebb összefüggés rendszeren belül fogható meg, amelyet akkor tudunk kimutatni, ha a hazai jellemzőket más társadalmakkal hasonlítjuk össze. Ennek egyik területe a kiegészítő jövedelemszerzés, amit a hazai modernizáció egyik sajátos vonásának tekinthetünk. E terület, mint a több lábon álló hagyományos megélhetési stratégia megjelenítője, egyúttal kiváló lehetőséget nyújthat a folyamatosság és megszakítottságnak egyik fontos metszetben való bemutatására is.

2. Az útfüggőséget (path-dependancy) a folyamatosság és megszakítottság egyik sajátos alapesetének tekinthetjük, amelyet többek között a hazai agrárszerkezet alakulásában is megfigyelhetünk.³ Kimutatható, hogy a magyar agrárszerkezetre már hosszabb ideje jellemző a nagy, illetve a kis- és törpebirtokok (gazdaságok) dualizmusa. Ennek tükrében már közel sem tekinthető véletlennek, sőt inkább szerves fejlődésnek a mezőgazdasági kistermelés kiterjedése, valamint ezzel összefüggésben a több lábon állás megélhetési stratégiája, hiszen a törpebirtokok és gazdaságok hozadékából az érintett családok érhetően nem tudtak megélni.

Kiegészítő jövedelemszerzés, és annak szerepe

A kiegészítő jövedelemszerzés szerepének a megítélése fontos magyarázatot nyújthat az olvasónak arra vonatkozóan, hogy a strukturális folyamatok eme szegmense milyen szerepet játszott a társadalom tagozódásában. A szerző ezzel kapcsolatos konklúziója a következő. „Az 1989-1990 előtti évtizedekben a viszonylag szoros állami felügyelet ellenére a társadalom legkülönbözőbb csoportjai találták meg a kiegészítő jövedelemszerzés lehetőségét, amit igyekeztek a legoptimálisabb módon kihasználni. Mindez jelentős mértékben hozzájárult az egyenlőtlenségek fennmaradásához, illetve újratermelődéséhez.”⁴

Úgy vélem, hogy ez a következtetés csak az igazság egy részét ragadta meg, mert a hazai életmód-időmérleg kutatások azt is igazolták, hogy a hatvanas évek második felétől

² Valuch Tibor (2013: 325–326)

³ Harcsa István – Kovách Imre – Szelényi Iván (1994) A posztoszocialista átalakulásai válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 1994. 3. sz. 15–44.

⁴ Valuch Tibor (2013: 326)

tömegesedő kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek – elsősorban a mezőgazdasági kistermelés területén – alapvetően a jövedelmi felzárkózást eredményezték a vidéken élő háztartások számára. Ugyanakkor az is tény, hogy egy viszonylag vékonyabb városi és falusi társadalmi kör esetében nagyon komoly újravagyonosodás indult el, de a tömegarányokat illetően a felzárkózás volt a domináns.

Ennek kapcsán azt is megemlítem, hogy a kötet érdemben keveset foglalkozik azzal a körülménnyel, hogy a Kádár-korszakban megfigyelt fogyasztási szint növekedése mögött komoly mértékben a kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek húzódtak meg.

A kontinuitás-diszkontinuitás tekintetében talán ez az egyik olyan terület, amely hazai sajátosságokkal bír nemzetközi kitekintésben is. A kelet-közép európai térségen belül, – Lengyelországot leszámítva – a mezőgazdasági kistermelés nemzetgazdaságon belüli szerepe sehol sem volt akkora mértékű, mint Magyarországon. E körülmény sok százezer kistermelőnek egyszerre jelentett lehetőséget és kényszert részben a túlélésre, részben a lefelé nivellált társadalmi léthelyzetből való kiemelkedésre. A lehetőség-kényszer fogalompáronson van a hangsúly, hiszen miközben vidéken, főleg a kisebb településeken élők esetében lehetőség adódott a jövedelmi felzárkózásra, ezzel párhuzamosan az életmód területén nagyon komoly differenciálódás ment végbe, amely az érintettek esetében az önkizsákmányoláson alapuló munkacentrikus életformát jelentette. Ez utóbbit, mint kényszert az időleges felzárkózás társadalmi árának tekinthetjük.

A mezőgazdasági kistermelés jó példája annak, hogy a szerző által is említett emberi kreativitás mögött történelmileg megragadható strukturális kényszerek és lehetőségek húzódnak meg. A mezőgazdasági kistermelés 60-as évek közepétől való felvirágzásához – több egyéb tényező mellett – szükség volt a történelmileg adott strukturális kényszerre, amely egyúttal a lehetőségeknek is teret adott.

Kényszerek és lehetőségek, mint a társadalmi mozgások fontos mozgatórugói

Úgy véljük, hogy a mezőgazdasági kistermelés története jól illeszkedik a társadalmi mozgások keretébe, nevezetesen abba az általános fejlődési folyamatba, amely a korszakváltásokra jellemző. Mindezt tömören úgy lehet megfogalmazni, hogy *a korszakváltás előtti időszakban a rendszeren belül egyre erőteljesebben jelennek meg a korlátok, amelyek arra kényszerítik az érintetteket, hogy új lehetőségek után nézzenek.* Ez a kényszer egyik oldalról nyomasztó, hiszen egy korábbi vélt, vagy valós egyensúlyi helyzetből való kibillenés kellemetlen érzetét kelti, tehát frusztráló. Ám e frusztráció nélkül az érintettek kevésbé lennének hajlandók keresni az új lehetőségeket. Fentebb utaltunk rá, hogy a kényszer okozta frusztráció egyúttal a társadalmi árát jelentette az új lehetőségek felismerésének és kihasználásának. Az említett *kényszereknek tehát színe és fonákja, azaz pozitív és negatív jelentése is van,* következésképpen összhatásuk megítélése utólag sem egyszerű.

A kényszerek különböző formákban jelenhetnek meg, jelen esetben, tehát a – a 60-as évektől a 80-as évek végéig – vidéken élők körében egyszerre jelent meg a megélhetési, valamint a modernizációs kényszer. Mindkettő jelentős motiváló tényező volt abban, hogy az érintettek a túlmunka szektorban keressék a megoldás lehetőségeit.

Fentiek fényében nem túlzó, ha az itt említett felzárkózási folyamatot alapvetően ellentmondásosnak ítéljük meg, mint ahogy a szerző is hasonló álláspontot fogalmazott meg a Kádár-korszak értékelésében, amelyről azt mondta, hogy „sok tekintetben meglehetősen ellentmondásos és gyakran felesleges energiákat követelő volt.”⁵

⁵ Valuch Tibor (2013: 323)

A makroszinten megragadható felesleges energiákat kimutatták a gazdaságtörténeti kutatások, ám a mikroszinten, tehát a családok szintjén kifejtett mérhetetlen mennyiségű munkaterhek eredményének a hosszú távú megítélésekor sokkal nehezebb helyzetben vagyunk, részben azért is, mert a felzárkózás érdekében tett erőfeszítések hozadékánál az időlegességre helyeztük a hangsúlyt. Ez utóbbi alatt azt értjük, hogy a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek végéig valóban komoly mérvű modernizáció ment végbe elsősorban a társadalom rurális rétegeiben. Gondoljunk itt a kötetben is bemutatott nagyszabású lakásépítési hullámra, e lakások fokozatos berendezésére, amelynek a túlmunka szektor vetette meg az anyagi alapjait.

Ám az is tény, hogy az ily módon felépített vidéki lakásállomány ma már csak a töredékét éri a befektetésiértéknek, amely éppen a túlmunka „láz” lecsengésével függ össze, egészen pontosan azzal a strukturális változással, amely első lépésben töredékére szorította le a kistermelés lehetőségét, tehát eladhatatlanná váltak az érintettek „feles energiái” által előállított termékek, majd a következő lépésben a megélhetési nehézségek felerősödésével párhuzamosan leértékelődött a megszerzett vagyon is. Hol van az igazság, vajon tényleg felesleges volt a családok erőfeszítésének a jelentős része? Attól tartunk, hogy történelmietlen lenne a mai helyzet alapján az értékítélet.

A makrostruktúra, ezen belül a politikai rendszer hatása a családok világára

A struktúra kutatásokon belül kiemelt kérdés a makro- és a mikrostruktúra kölcsönhatása, de ide vehetjük a mezoszintű struktúrák szerepét is. E kérdés érthetően nagy hangsúlyt kap a szerző tanulmányában is, amellyel kapcsolatosan a következő, alapvető fontosságú megállapításra jutott. „Az életminőség változását ugyan az egyes politikai rendszerek és események különbözőképpen befolyásolták, s az életmódban, életvitelben, az élet szervezésében a politikai feltételek szabta kényszerek időnként jelentős változásokat okoztak, alapvetően mégis a társadalmi szokások, hagyományok, elvárások, értékrendek, valamint az emberi kreativitás szabta meg az újítások kialakulásának és elfogadásának rendjét, az életminőség átalakulásának trendjeit.”⁶

Úgy vélem nézőpont, tehát értékfüggő az e kérdésben való állásfoglalás is. Tény, hogy a legtöbb politológiai, valamint társadalom- és gazdaságtörténeti értékelés a fentihez hasonló megállapításra jutott. Ehhez részben azt kívánjuk hozzáfűzni, hogy *az értékelést alapvető mértékben befolyásolják a történeti távlatok*, hiszen ugyanazok a tények egy hosszabb történeti perspektívában nézve változó megítélést kaphatnak. E műben szereplő jelenségek közül jó példa lehet erre vonatkozóan a vidéki társadalom azon része, amelynek korábbi évtizedekben megfigyelt modernizálódása jelentős mértékben a túlmunka szektoron alapult, majd e modernizáció eredményének nagy részét leértékelte a változó „idő”.

A kitételrel kapcsolatos második észrevételként lehet felvetni, hogy *a szerző állítása számottevő mértékben árnyalható*. Kérdés ugyanis, hogy milyen tartományon belül lehet értelmezni a makrostruktúra részének tekinthető politikai struktúra, illetve a családok életét szervező különböző mikro- és mezoszerkezetek közötti kölcsönhatásokat? Egy árnyaltabb megfogalmazás keretében, vagy ha úgy tetszik egy másik nézőpontból szemlélve, *azt is mondhatjuk, hogy a politikai struktúra számottevő teret kínált, adott esetben hagyott, kényszerből, vagy érdektelenségből a társadalmi szokások és értékrendek továbbélése számára*. Ebből az is következik, hogy a politikai struktúra és a családok mikrovilágának az egymásnak feszülését számos nehézségi erő kísérte. Így például a Rákosi-korszakban a politika vehemens támadásai mögött – a nyers erőszakon túl – viszonylag kevés életszerű

⁶ Valuch Tibor (2013: 9)

„muníció” volt, következésképpen nem volt kellő társadalmi fedezete, azaz hiteltelenségét és álságosságát csak a hatalom tartotta össze. E támadásokat az érintettek döntő többsége elszenvetde, de általa nem változott meg, és talán ezt tekinthetjük a rendszer egyik legpregnansabb tehetetlenségi erejének.

Kiderült, hogy amikor a politikai rendszer erőszakos módon túllépett önmaga korlátain, tehát olyan viszonyokba igyekezett behatolni, amelyekben a politika logika nem működhetett, akkor csak idő kérdése volt, hogy ezen törekvések látens kudarcra mikor válik manifesztté. A már a kezdetben megjelenő látens kudarcokat alapvetően társadalom- és politikatörténeti kutatások, tehát levéltári források alapján lehet megragadni. Ily módon *utólag is elvégezhető, a politikai rendszer működésének monitorozása, amely alatt azokat a bizalmas jelentéseket értjük, amelyek a politikának a mikrovilágba való behatolásával kapcsolatos kudarcairól árulkodnak.* Csak ezen tények ismeretében lehet megítélni, hogy például a szokások világában mekkora szerepe volt politikai rendszer szükségszerű tehetetlenségének, illetve az emberek kreativitással is összefüggő túlélő képességének.

A Kádár-korszak finomabb politikai módszerei pedig még nagyobb teret kínáltak a rendszer „kiismerésének”, és az ezzel kapcsolatos adaptációnak, amelynek egyik alapját éppen a rendszer előbb említett tehetetlenségi nyomatéka adta. Ennek a lényege az, hogy az emberek elszenvetde ugyan az időleges politikai jellegű „támadásokat”, de alapvető bensőjük kevésbé változott, illetve ami változás volt, az alapvetően a kiismerés révén kialakult adaptáció, amelyet jelentős részben a kényszer táplált. Azt lehet tehát mondani, hogy *az életminőség alakulását illetően a politikai rendszerből fakadó korlátok legalább olyan mértékű szerepet játszottak a folyamatok alakulásában, mint amilyen mértékű „felhajtó erő” az emberi kreativitás.*

Fogyasztói/jövedelemi csoportok, versus a hagyományos rétegződési paradigma

A fogyasztásnak a rétegződésben való térnyerése már hosszabb ideje foglalkoztatja a kutatókat, és számos e téren végzett kutatás⁷ arra a következtetésre jutott, hogy a munkaerőpiaci pozíció, pontosabban a munka jelleg csoportok alapján kialakított rétegződési séma/paradigma idejétmúlt, miután nem képes releváns módon leképezni a társadalom valós rétegződési viszonyait. U. Beck társadalomelméletében már a 80-as évek derekán arra a következtetésre jutott, hogy a társadalomfejlődés „túl van az osztályon és rétegen”. Pakulski és Waters is arra meggyőződésre jutott, hogy a fogyasztás vált a társadalmi különbségek forrásává, és így felváltotta a társadalmi csoportképzés hagyományos (tulajdon, piaci esélyek) alapjait.

Hazai kutatások⁸ is felvetették a hagyományos paradigma „lecserélésének” a gondolatát, és végül arra jutottak, hogy a fogyasztás és életstílus alapján – az eredetileg a fogyasztói társadalmakra – kialakított rétegződési sémák hazai magyarázó ereje meglehetősen korlátozott, következésképpen a paradigmaváltás megalapozottsága jelenleg még kérdéses.

⁷ Ulrich Beck (2003) *A kockázati társadalom. Út egy másik modernitásba.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.

Clark, Terry N. – Martin S. Lipset (1996) *Are Social Classes Dying?* *International Sociology*. 6.

Pakulski, Jan – Malcolm Waters (1996) *The Death of Classes.* London, Sage.

⁸ Kovách Imre: Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In: Kovách Imre (2006 szerk.) *Társadalmi metszetek: hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Valuch Tibor könyvében is megjelenik a fenti gondolati fonal, azonban inkább látensen, mint kellően kifejtett változatban. Itt jegyezzük meg, hogy kívánatos lenne, ha a kutatás a későbbiekben ezen a nyomvonalon haladva mélyebben foglalkozna a fogyasztás dimenziójában bekövetkezett változásoknak a társadalmi rétegződésre gyakorolt hatásával.

Megállapítása szerint *a korszak jövedelmi és fogyasztási viszonyainak elemzése révén differenciáltabb kép bontakozik ki a korszak magyar társadalmának struktúrájáról, működéséről.* Az adatok alapján megalapozottan feltételezhető, hogy történeti értelemben az elmúlt évtizedekben tartósan jelen volt:

- a) a rendszertelen jövedelemmel rendelkező és/vagy tartósan a létminimum alatti szinteken élő, a mindennapi létfenntartásért küzdő, fogyasztásra képtelen mélyszegények rétege,
- b) az alacsony jövedelmű, létminimum környékén, nehézkesen élő szegények csoportja,
- c) a napi létfenntartáson túli jövedelemmel bíró, átlag alatt fogyasztó, de felhalmozásra képtelenek széles rétege,
- d) az átlagos jövedelmű és fogyasztású, megtakarításra is képesek ugyancsak nagy létszámú köre,
- e) az átlag feletti jövedelemmel és fogyasztói aktivitással jellemezhető, felhalmozásra is képes jómódúak rétege,
- f) a kimagasló jövedelmű, luxusfogyasztásra is képes, az átlagos szintet sokszorosan meghaladó életkörülmények között élő elit csoportja.

Úgy véli, hogy az általa alkalmazott „csoportosítás számos ponton keresztbe metszi a hagyományos, iskolázottsági, képzettségi, foglalkozási viszonyok vagy a végzett munka jellege alapján kialakított társadalmi rétegződés-felfogásokat, hiszen az egyes jövedelmi-fogyasztói kategóriákban igen gyakran a legkülönbözőbb képzettségű, iskolázottságú, foglalkozású társadalmi csoportok tagjai voltak jelen.”⁹

A fenti megállapítással kapcsolatosan a *következő megjegyzéseim vannak:*

1. A könyv nagyon részletes statisztikai és társadalomtörténeti információkat tartalmaz, azonban a *fenti tagozódás megértését jelentősen segítené egy olyan elméleti-módszertani fejezet, amely a kiválasztott rendezőelvek alapján levezetné, hogy miként jutunk el a kapott struktúráképhez.* Ettől függetlenül a szerző által kialakított jövedelmi csoportok – a jövedelmi tagozódás szempontjából – relevánsnak lehet tekinteni, és számos hasonló csoportképzést lehet elképzelni, amely az adott nézőpontból ugyancsak releváns lehet. Ám minden esetben tisztázni kell azt, hogy milyen típusú rétegződést, milyen rendezőelvek alapján kívánunk kialakítani, és hogy a különböző rendezőelvek milyen viszonyban állnak egymással? Ez alapján pontosabb képünk lehet arra vonatkozóan, hogy a bemutatott helyzet miként állt elő, és azt miként lehet szélesebb keretek között értelmezni.

2. *A szerző által definiált csoportok minden társadalomban jelen vannak, ezért az alapkérdés inkább az, hogy egymáshoz viszonyítva mekkora arányt képviselnek, hogy mi termeli újra az egyenlőtlenségeket, és hogy milyen az átjárás lehetősége egyik csoportból a másikba, azaz, hogy mennyire merev a társadalmi szerkezet?*

3. A jövedelmi, fogyasztási dimenzióknak a rétegződésben játszott dominánsabb szerepével kapcsolatosan pedig a következő nézetem vagyok. A társadalmak tagoltsága sok dimenziós jelenség, továbbá a tagoltság, és annak dimenzióit különböző értékrendszerek mentén lehet mérni és értelmezni. Ez a körülmény már önmagában is alapvető korlátot állít

⁹ Valuch Tibor (2013: 327)

arra vonatkozóan, hogy egyetlen dimenzió alapján vázoljuk fel az adott társadalom sokszínű tagoltságát.

A tagoltság mibenlétét vizsgálva többféle rendezőelv alapján is elindulhatunk, ám az egyszerűség kedvéért célszerű a társadalmakat integráló mechanizmusokat alapul venni, már csak azért is, mert a legtöbb megközelítés a lehetséges réteghatárokat lényegében az integratív folyamatokra alapozva próbálja meghúzni. Abból célszerű kiindulni, hogy az integráló mechanizmusok is rendszert alkotnak, amelyek részben hierarchikusak, részben egymás mellettiek, és e bonyolult rendszerben kell megtalálni a fogyasztási, valamint a jövedelmi szint szerinti tagoltságot.

Továbbá első lépésként tisztáznunk kell, hogy *milyen értékek és milyen strukturális folyamatok alapján közelítünk a társadalom működéséhez megértéséhez*, tekintve, hogy a társadalmat különböző értékek mentén működő strukturális folyamatok szövik át. Ezek a strukturális folyamatok leképezik az értékek rendszerét, következésképpen ezek is részben hierarchikusak, részben egymás mellettiek. Ennek megfelelően vertikálisan és horizontálisan is tagolják a társadalmat.

Az anyagi-egzisztenciális dimenzióban megjelenő alapvető integráló mechanizmusok

Bizonyos értékeknek, így elsősorban a megélhetéssel, illetve tág értelemben az anyagi-egzisztenciális helyzettel kapcsolatos értékeknek kiemelt szerepe van az értékstruktúrán belül. *A kiemelt értékekkel rendelkező struktúráknak pedig kiemelkedő az integratív ereje, következésképpen a struktúráképződésben is domináns szerepet játszanak.*

Úgy vélem, hogy eddig a pontig viszonylag közös nevezőn van a rétegződés hagyományos paradigmája, illetve a fogyasztási, jövedelmi pozíciót előtérbe helyező megközelítés. A leglényegesebb különbség közöttük abban van, hogy a hagyományos paradigma erőforrás (input) szemléletben értelmezi a tág értelemben vett anyagi-egzisztenciális dimenzió működését, az utóbbi pedig alapvetően output szemléletben. Nevezetesen, *a hagyományos paradigma az egyes társadalmi csoportok jövedelemszerző képességét tekinti elsődleges réteggépző tényezőnek*, ezen belül nagyobb részben az e tekintetben megjelenő hierarchikus szerkezetet, amelyet részben a tulajdoni viszonyok, részben a munkaerőpiaci pozíció alapján lehet megragadni. (Bizonyos értelemben a termelő javak birtoklása is része a jövedelemszerző képességnek.)

Fontos megemlíteni, hogy végső soron a piac „árazza be” a különböző foglalkozási pozíciókat, következésképpen a megszerzett képességeket. Ebből az is következik, hogy a munkaerőpiac értékítélete több szinten is képes keresztbe metszeni a képzettségi szinteket, azaz „igényei” szerint mozgathatja a jövedelmi arányokat az egyes képzettségi szintek között, de azokon belül is. Sőt, jelentős számú csoportokat ki is szoríthat a munkaerőpiacról időszakosan, vagy tartósan.

Amennyiben a munka jelleg csoportok csak a képzettségi szintek közötti hierarchiát képesek visszatükrözni, és a munkaerőpiaci pozíciót, tehát annak jövedelemtermelő képességét kevésbé, akkor e séma magyarázó erejét a munkaerőpiac értékítélete erőteljesen csorbítja. *Kulcskérdés tehát, hogy miként lehet továbbfejleszteni a munka jelleg szerint kialakított rétegződési sémát oly módon, hogy abban a munkaerőpiac értékítélete is megjelenjen?* Ha sikerül olyan megoldásokat találni, amelyek révén relevánsabb módon lehet megragadni a piac által befolyásolt jövedelemtermelő képességet, akkor a munkaerőpiaci pozíciót is tükröző sémát már kevésbé fogja keresztbe metszeni a jövedelem, vagy a fogyasztás szerint tagozódás. Az e tekintetben megjelenő *inkonzisztenciákat ugyanis nem lehet kiiktatni teljes mértékben, következésképpen a „keresztbemetszések” természetes*

velejárói a társadalmak működésének. Még a rendies keretek közötti társadalomszerveződés időszakában is számottevő inkonzisztenciák alakulhattak ki, amelyek a későbbiekben, a kapitalizálódás fejlettebb szakaszaiban, felerősödtek, illetve módosultak.

Tagozódás több dimenzióban, több féle értekezésben

Visszatérve a foglalkozási, illetve a jövedelmi/fogyasztási pozíciók közötti inkonzisztenciák/keresztbemetszések koronként változó alakváltozásaira azt lehet mondani, hogy az utóbbi félévszázadban a történelmi trendek – az általánosság szintjén – folytatódtek. Így például a múlt század 50-es éveiben, amikor a fogyasztás terén egy fajta negatív nivellálódás¹⁰ volt a jellemző, a foglalkozási tagozódás alapján megnyilvánuló különbségek erőteljesebbek voltak, mint a fogyasztás szférájában levők, tehát az inkonzisztenciák – a foglalkozási tagozódás szempontjából – negatív irányban jelentek meg. A későbbiekben mérséklődtek az e téren megfigyelhető inkonzisztenciák, amely a „visszatartott” társadalmi egyenlőtlenségek szabadabb formában való megjelenéséhez vezetett.

A 60-as évek végét követően a fogyasztás társadalmi tagozódásban betöltött szerepe erőteljesebbé vált. A fogyasztói társadalom kiterjedtebb jelenlétéhez szükséges gazdasági alapok hiánya miatt azonban felemás társadalmi helyzetek alakultak ki. Nevezetesen a fogyasztás előtérbe kerülése – bizonyos rétegekben – ösztönözte az „erőn felüli” fogyasztást. Részben ezzel összefüggésben bizonyos fogyasztásstatisztikai adatok a hátrányosabb helyzetű rétegek felzárkózását jelezték, amelyet a valóságban látszat felzárkózásnak tekinthetünk, hiszen például a „hagyományos” tartós fogyasztási javak birtoklásánál tapasztalható kiegyenlítődési folyamat eltakarta e javak minőségében meglevő különbségeket.

E példa a foglalkozási, illetve a jövedelmi/fogyasztási pozíciók közötti inkonzisztenciáknak/keresztbemetszéseknek a felfelé nivelláló irányát próbálja érzékeltetni. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a folyamat alapvetően bizonyos mennyiségi vonatkozásokban jelent meg, a minőségi elemek jelentős részét a társadalomstatisztikai indikátorok nem tudják kellő mértékben megragadni, következésképpen a fogyasztói csoportok valós jellemzőinek a felvázolása csak meglehetősen elnagyolt lehet.

Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy *az inkonzisztenciák/keresztbemetszések megjelenése szükséges velejárója a strukturális folyamatok változásainak, továbbá, hogy azokat inkább mennyiségi és kevésbé minőségi vonatkozásokban lehet megragadni.*

Alapvetően eme inkonzisztenciák felerősödése miatt a fogyasztói csoportok elméletének hívei a hagyományos rétegződési paradigma meghaladásán fáradoztak, mint például Clark és Lipset (1991), akik az életstílust a társadalom meghatározó strukturáló elemének tekintették, s ezzel a hetvenes évek stratifikációs modelljeit is érvényteleníteni kívánták. Hasonló a helyzet Pakulski és Waters (1996) nézeteivel, akik szerint a fogyasztás nem egyszerűen árucikkek vásárlását jelenti, hanem az önkifejezés részévé vált. A fogyasztás vált a társadalmi különbségek forrásává, s így fölváltotta a társadalmi csoportképzés hagyományos (tulajdon, piaci esélyek) alapjait.

A nézetek kapcsán célszerű hangsúlyozni, hogy az egyes történelmi korokban rendre megfigyelhető, hogy a fogyasztás az önkifejezés részévé vált. Az egyes korszakok közötti különbség leginkább abban nyilvánul meg, hogy milyen közvetítő csatornákon keresztül terjednek a fogyasztási javak és fogyasztói minták, továbbá, hogy különböző önkifejezési formát öltő fogyasztás milyen mélységben jelenik meg, és milyen széles rétegekre terjed ki.

¹⁰ E folyamatra Valuch Tibor itt tárgyalt könyvében is kitért, ám korábbi munkáiban bővebben is kifejtette az ezzel kapcsolatos megállapítását.

A hagyományos paradigma szempontjából a jövedelem nagysága alapvetően a piac által befolyásolt jövedelemszerző képesség eredményét fejezi ki, ily módon a megszerzett jövedelem következmény jellegű, tehát másodlagos tagozódási tényező. Hasonló a helyzet a fogyasztással, amely ebben a logikai rendben már inkább harmadlagos tagozódási tényezőnek tekinthető. *Az anyagi-egzisztenciális helyzet három meghatározó dimenzióját, – tehát a munkaerőpiaci státust, a jövedelmi, valamint a fogyasztási pozíciót – kiemelve azt mondhatjuk, hogy a mögöttük meghúzódó három leginkább meghatározó integrációs mechanizmus döntő mértékben kijelöli a társadalmi tagozódásban elfoglalt helyet. A munkaerőpiaci státus kapcsán meg kell említeni, hogy az magába sűríti az iskolarendszerben, illetve azon kívül szerzett képzettséget.*

Bizonyos értelemben fordított a logikai rend, ha a tagozódást a fogyasztói csoportok elmélete felől közelítjük, hiszen ez esetben az értékhierarchia élén a fogyasztás áll, amely mögött a jövedelmi pozíció, és harmadlagos tagozódási tényezőként a munkaerőpiaci státus áll. E megközelítés szemszögéből nézve tehát fogyasztás tekinthető a legerőteljesebb csoportképző dimenzióknak.

Kissé sarkos fogalmazással élve, *a hagyományos paradigma, illetve a fogyasztói csoportok elmélete felől közelített társadalmi tagozódás egymásnak fordított tükörképének tekinthető.* Ez némiképp leegyszerűsítve azt is jelenti, hogy ugyanazon indikátorok alapján alátámasztható mindkét rétegződési séma, csupán a rendezőelveket kell konzisztensen megválasztani.

1. táblázat

Érték és tagozódási hierarchia a rétegződés hagyományos, illet fogyasztói csoportok elmélete szemszögéből

Érték- és tagozódási hierarchia	
A rétegződés hagyományos elmélete szemszögéből	A fogyasztói csoportok elmélete szemszögéből
1. munkaerőpiaci pozíció (és tulajdon)	1. fogyasztói csoportok
2. jövedelmi tagozódás	2. jövedelmi tagozódás
3. fogyasztói csoportok	3. munkaerőpiaci pozíció (és tulajdon)

Az elméletek kompatibilitása iránti igény

Miként kezelhetjük a különböző rendezőelveken nyugvó tagozódási elméletek?

1. *A mérés szintjén* azt lehet mondani, hogy az építőkövek alapvetően hasonlóak, és – csak az eltérő tagozódási hierarchiák követelményének megfelelően – a csoportképző szintek cseréjét kell a megfelelő módon elvégezni. Ebből az is következik, hogy ha külön-külön vizsgáljuk a kétféle tagozódás belső, tehát részletesebb bontását, akkor erre vonatkozóan is a kétféle tagozódás tükörképei jöhetnek létre, hiszen a munkaerőpiaci státus alapján képzett csoportok belső összetételét ki lehet mutatni a jövedelem nagysága, és a fogyasztás jellemzői szerint, és fordítva, a fogyasztói csoportok összetételét is ki lehet mutatni a jövedelem nagysága, és munkaerőpiaci státus szerinti bontásban.

Leegyszerűsítve mindez azt jelenti, hogy ha *az összehasonlíthatóság érdekében mindkét séma szerint szeretnénk összeállítani a társadalmi rétegszerkezetet, akkor – szakmai konszenzus alapján – azonos építőköveket, tehát többnyire azonos indikátorokat kell használnunk.*

2. *Az értelmezés első szintjén* visszaértünk ahhoz a ponthoz, hogy a leképezett társadalomkép, benne a társadalom rétegszerkezetének a bemutatása értékfüggő. Némi túlzással *olyannak látjuk a társadalom tagozódását, amilyenek azt a rávetített értékeink „kijelölik”*. Ha a forrástermelés áll az értékhierarchia élén, akkor a tagozódási hierarchiában a munkaerőpiaci státus (jövedelemszerző képesség) adja az alapvető rendezési elvet, ha a forrásfelhasználás módja, akkor a fogyasztói, vagy jövedelmi csoportképzés szempontjai adják az elsődleges rendezőelveket.

3. *Az értelmezés következő szintjén* felmerül a társadalmi „kettős,- sőt többes nézőpontból” való értelmezés lehetősége/veszélye. Nézőpont kérdése, hogy a társadalom tagozódásának többféle megközelítést értékszaváros helyzetnek, vagy olyan lehetőségnek tekintjük, amely a társadalom működéséről alkotott kép gazdagítását szolgálja.

E ponton pedig a rétegződési paradigma alapproblémájához jutottunk el, amely némi leegyszerűsítéssel úgy hangzik, *hogy vajon a társadalom tagozódását leírhatjuk-e egyetlen kiemelt rendezőelv mentén, vagy inkább az eltérő értékrendszerek logikáját elfogadva, párhuzamosan többféle rendezőelvre támaszkodjunk*.

Ebben a megközelítésben nincs általánosságban jobb és kevésbé jó, releváns és kevésbé releváns séma/rendezőelv, mert a különböző megközelítések nem kizárják, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást. Kulcsfontosságú viszont, hogy az adott séma rendezőelvei, és ezen belül a fogalmi rendszere konzisztens legyen, továbbá, hogy az alapvető indikátorok szintjén biztosított legyen az átjárás lehetősége. A mérés és a fogalmak szintjén tehát a két féle megközelítésnek kompatibilisnek kell lennie, különben nem biztosított kellően a releváns társadalmi tagozódás bemutatásának a lehetősége.

E felfogáshoz meglehetősen közel áll Crompton és Scott megközelítése¹¹, akik az alkalmazott módszerek és teóriák pluralizmusát hangsúlyozzák, miután az osztály – és rétegződési jelenségek oly sok társadalmi szinten zajlanak, hogy az egyének társadalomszerkezetéhez való kapcsolódását nehéz lenne egyetlen kitüntetett magyarázóelv mentén megérteni.

¹¹ Crompton, Rosemary – Scott, John: Introduction: The State of Class Analysis. In: Crompton, Rosemary – Devine, Fiona – Savage, Mike – Scott, John (2000eds.) *Renewing Class Analysis*. Oxford-Malden, Blackwell Publishers 1–15.